אור הצפון — חומר הדין

חומר הדיןהכתוב אומר: "ולקחתם אגדת אזוב וטבלתם בדם אשר בסף והגעתם אל המשקוף ואל שתי המזוזת מן הדם אשר בסף ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר, ועבר ה' לנגף את מצרים וראה את הדם על המשקוף ועל שתי המזוזת ופסח ה' על הפתח ולא יתן המשחית לבא אל בתיכם לנגף" (שמות יב). ואמרו חז"ל: "מגיד שמאחר שנתנה רשות למשחית לחבל אינו מבחין בין צדיק לרשע" (מכילתא שם; וראה בבא קמא ס). ורש"י מוסיף: "ולילה רשות לחבלים היא".

הלא נורא הוא! כל הנסים ונפלאות, כל המכות אשר הביא הקדוש ברוך הוא על המצרים במצרים, הלא לא באו אלא לשם זה, שידעו את ה' וישלחו את ישראל. ומכת בכורות, האחרונה למכות, היא היתה ה"מכה בפטיש" להכרה זו. ויציאת מצרים כשלעצמה לא באה אלא כדי שישראל יעבדו את ה' ויקבלו את התורה, שהרי תכלית כל הבריאה כולה היא שישראל יקבלו את התורה, תורת ה', וילמדו אותה לכל באי עולם. והי' הבטיח לישראל שיוציאם ממצרים ויתן להם את התורה, כדכתיב: "בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה" (שמות ג). והנה, ברגע האחרון, בשעה שכבר עמדו על סף הגיעם לתכליתם - עמדה בדרכם סכנה כזו, שאלמלא היו נותנים מן הדם אשר בסף על שתי המזוזות ועל המשקוף, היה המשחית שולט גם בבתיהם, ואז הלא היו בכדי כל הנסים והנפלאות, וכל הבטחות ה' יתברך על הגאולה ועל קבלת התורה - היו בטלות ומבוטלות.

וכל כך למה? - משום ש"מאחר שניתנה רשות למשחית לחבל אינו מבחין בין צדיק לרשע". וחז"ל מוסיפים עוד: "ולא עוד אלא שמתחיל מן הצדיקים תחילה שנאמר (יחזקאל כא): 'והכרתי ממך צדיק ורשע'" (בבא קמא ס.). ומה הטעם שבדבר? משום שמדת הדין חמורה מאד ובזמן שהיא שולטת בעולם אין אדם בארץ אשר יצדק לפניו. והצדיק, ששגגות נעשות לו כזדונות, עליו חרי האף גדול יותר. ועל כן, אינו מבחין המשחית בין צדיק לרשע ועל כן הוא מתחיל מן הצדיקים תחילה. חז"ל הוסיפו ללמוד ממקרא זה הלכה למעשה: "אמר רב יהודה אמר רב לעולם יכנס אדם בכי טוב ויצא בכי טוב, שנאמר: 'ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר'" (שם:). ופירש רש"י: "מפני המזיקין וכו'." ואף הלכה זו אינה מחלקת בין צדיקים ורשעים, וכבר סיפרו לנו חז"ל שהלכה זו קיימו דוקא גדולי וצדיקי עולם: "וכן אתה מוצא שהאבות והנביאים נהגו בדרך ארץ 'וישכם אברהם בבקר' (בראשית כב:ג); 'וישכם יעקב בבקר' (בראשית כח:יח); 'וישכם משה בבקר' (שמות לד:ד); 'וישכם יהושע בבקר' (יהושע ג:א); 'וישכם שמואל לקראת שאול בבקר' (שמואל א טו:יב). והרי דברים קל וחומר: ומה האבות והנביאים שהלכו לעשות רצונו של מי שאמר והיה העולם נהגו בדרך ארץ - שאר בני האדם על אחת כמה וכמה" (מכילתא). גם האבות והנביאים, ואף בלכתם לעשות רצונו של מי שאמר והיה העולם, - גם הם היו מתיראים מפני מדת הדין העלולה להשתלט עליהם, ודווקא מצד שלמותם וגדלותם, והיו נוהגים בדרך ארץ ויוצאים לדרכם בשעה שלא ניתנה רשות למחבלים ולמזיקים.

הנחה זו אנו מוצאים בעוד מקומות:

הכתוב אומר: "ויזכר אלהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר אתו בתבה ויעבר אלהים רוח על הארץ וישכו המים" (בראשית ח:א). ואמרו חז"ל: "אמר רבי שמואל בר נחמני: אוי להם לרשעים שהם הופכים מדת רחמים למדת הדין. כל מקום שנאמר ה' מדת רחמים: 'ה' ה' אל רחום וחנון' (שמות לד:ו), וכתיב: 'וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ' (בראשית ו:ה), 'וינחם ה' כי עשה את האדם' (בראשית ו:ו), 'ויאמר ה' אמחה וגו'' (בראשית ו:ז); אשריהם הצדיקים שהן הופכים מדת הדין למדת רחמים. כל מקום שנאמר אלהים הוא מדת הדין: 'אלהים לא תקלל' (שמות כב:כז); 'עד האלהים יבא דבר שניהם' (שמות כב:ח), וכו'. 'ויזכר אלהים את נח'. מה זכירה נזכר לו? שזן ופרנס אותם כל שנים עשר חודש בתיבה, ויזכר אלהים את נח, והדין נותן בזכות הטהורים שהכניס עמו בתיבה" (בראשית רבה לג:ג).

נתבונן נא ונראה עד היכן הדברים מגיעים:

ה' יתברך גמר בדעתו להשחית את כל העולם, כי נשחתה הארץ ותמלא חמס, ולנח צוה לעשות תיבה ולהכניס בתוכה את כל משפחתו ומכל החי מכל בשר למינהו, כדי להינצל ממי המבול ולחיות זרע על פני כל הארץ. ומפני מה בחר בנח? מפני שהיה צדיק. הכתוב אומר: "כי אותך ראיתי צדיק לפני בדור הזה" (בראשית ז), ודורשים חז"ל, "מכאן שאומרים מקצת שבחו של אדם בפניו וכולו שלא בפניו" (עירובין יח) - הרי שזכה נח להינצל ממי המבול מפני שהיה צדיק תמים. נוסף לזה היתה הבטחת ה' יתברך בשבועה, שנח ומשפחתו ישארו בחיים אחרי המבול, כמו שכתוב: "והקימתי את בריתי אתך ובאת אל התבה" וגו' (שם ו), ופי' אבן עזרא: "לאות שהשם נשבע לו שלא ימות הוא ובניו במבול". והרמב"ן מוסיף עוד: "ויותר נכון בדרך הפשט כי ענין 'והקימתי את בריתי' לאמר: בעת שיבא המבול תהיה בריתי קיימת אתך שתבא אל התבה אתה וביתך ושנים מכל הבשר להחיות, כלומר שתהיו שם והתקיימו לצאת משם לחיים, והברית הוא דבר השם כשיגזור אומר בלי תנאי ושיור" (ראה פירושם שם). ואחרי כל אלה, היה זקוק נח לזכירה מיוחדת

ולהפוך מדת הדין לרחמים כדי לשכר את מי המבול ושיצא מן התיבה בשלום. ואלמלא כן - עלולים היו המים לגבור עוד על הארץ ולשטוף גם את התיבה וכל הנמצאים בתוכה, למרות ההבטחה הקודמת, בדבר ה' או בשבועה, שישארו בחיים.

הוא אשר אמרנו, שאם ה' יתברך דן במדת הדין - אין אדם בארץ אשר יצדק לפניו. ואפילו נח, שהתורה מעידה עליו שהיה צדיק תמים וה' יתברך הבטיח לו להצילו ממי המבול, עדיין איננו מוגן ממדת הדין בזמן שניתנה רשות למשחית לחבל, ועלול הוא להימחות ביחד עם כל היקום, ורק בזכות הזכירה המיוחדת נהפכה עליו מדת הדין למדת הרחמים.

חז"ל, אנשי כנסת הגדולה, הדגישו השקפה זאת במטבע של תפילה: "וגם את נח באהבה זכרת ותפקדהו בדבר ישועה ורחמים בהביאך את מי המבול... ככתוב בתורתך ויזכר אלהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר אתו בתבה ויעבר אלהים רוח על הארץ וישכו המים". הם הדגישו, שזכירתו של נח לפני הקדוש ברוך הוא היתה באהבה ובפקידה מיוחדת של דבר ישועה ורחמים.

נתבונן עוד: במה זכה נח להפוך את מדת הדין למדת הרחמים? בזה "שזן ופרנס אותם כל שנים עשר חדש". מדה כנגד מדה. נח ריחם על בריותיו של הקדוש ברוך הוא וטיפל בם וזנם ופרנסם שנים עשר חדש - בעבור זה אף הקדוש ברוך הוא ריחם עליו.

על נח היתה מוטלת בתיבה עבודה בלתי אנושית. הוא נמצא במצב כזה, שכל ימיו ולילותיו היה עסוק בכלכלת הבריות ולא נתן כל הזמן שנה לעיניו. לתיבה נכנסו מכל המינים של החיות והברואים שישנם בעולם, ומספרם הגיע בודאי לאלפים. ונח היה מטפל בהם בכל אחד ואחד לחוד לפי מזגו וטבעו. ולא ראי טבעו של זה לטבעו של זה. יש מהם מי שאכילתו ביום ויש מי שאכילתו בלילה. יש מי שמזונו זה ויש מי שמזונו אחר. ועל נח היה מוטל לספק לכל מין ומין מזונו ובעתו. ולא עוד אלא שהיה מצטער צער רב כשלא היה יודע מה להאכיל לאיזה מין שהוא והיה מחפש עצות ותחבולות להיוודע מהו מזונו ולספקו לו. "אמר רב חנא בר ביזנא: אמר ליה אליעזר לשם רבא: כתיב 'למשפחתיהם יצאו מן התבה', אתון היכן הוויתון? אמר ליה: צער גדול היה לנו בתבה. בריה שדרכה להאכילה ביום האכלנוה ביום, שדרכה להאכילה בלילה האכלנוה בלילה, האי זקיתא לא הוה ידע אבא מה אכלה, יומא חד הוה יתיב וקא פאלי רמונא, נפל תולעתא מיניה אכלה, מכאן ואילך הוה גביל לה חיזרא, כי מיתלע אכלה" (סנהדרין קח:). טיפול מסור כזה בחיות ובברואים לא יאומן כי יסופר.

נח התדמה ממש לקונו והתעלה למדרגת "מה הוא אף אתה". נאמר אצל הקדוש ברוך הוא: "ואתה נותן להם את אכלם בעתו, פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון" (תהלים קמה). וכשם שהקדוש ברוך הוא משביע רצונה של כל בריה ובריה, מקרני ראמים ועד בצי כנים, וממציא לה את אכלה ובעתה - כך נח, במשך שנים עשר חדש, יומם ולילה, היה משביע רצונה של כל בריה ובריה בעתה ובזמנה. אין פלא, איפוא, שמדת רחמים כזו בכוחה להפוך את מדת הדין לרחמים.

אבל, הסתכל לאידך גיסא: לאחר היותו צדיק תמים, לאחר הבטחת ה' יתברך להחיותו ולהצילו ממי המבול, והעולה על כולנה - מדת רחמיו המרובה על בריותיו של הקדוש ברוך הוא והתדמותו לקונו, - אחרי כל אלה, לא בדין זכה אלא ברחמים, ונאמר עליו: "אשריהם הצדיקים שהן הופכים מדת הדין למדת רחמים". ולמה? משום שאף לאדם השלם שבשלמים כמעט מן הנמנע לזכות בדין, כי "מי יצדק לפניך בדין".

וכן מצינו לגבי יעקב. כתוב: "ויירא יעקב מאד ויצר לו" (בראשית לב). ואמרו חז"ל: "שהיה מתירא שמא יגרום החטא" (סנהדרין צח:). הרי הקדוש ברוך הוא הבטיח ליעקב שיהיה עמו כמו שכתוב: "והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך" (בראשית כח:טו) ושממנו יקום עם ישראל, שהם תכלית הבריאה. ובכל זאת כשנמצא בסכנה לא סמך על כל צדקותיו והבטחת ה' אליו ונתיירא שמא יגרום החטא. ומהו החטא? הלא יעקב בחיר שבאבות ידע את נפשו! אבל שגיאות מי יבין. אפשר שלפי מדריגתו הוא לא השתלם כראוי ואין מי שיצדק לפניו. וכשמגיע לדין בין יעקב ועשו - יעקב מפחד: שמא חטא קל כל שהוא עלול להכריע את הכף שלא לטובתו ויבטלו כל ההבטחות. ואיננו רואה דרך אחרת כי אם לפנות בתפילה ובבקשת רחמים לפני קונו: "הצילני נא מיד אחי מיד עשו"!

הם דברי חז"ל: "אמר רבי יודן אמר לו המקום 'שוב אל ארץ אבותיך', אף על פי כן, 'ויירא יעקב מאד', אלא מכאן שאין הבטחה לצדיק בעולם הזה. רב הונא בשם רבי אחא אמר, 'הנה אנכי עמך' - 'אם יהיה אלהים עמדי', אלא מכאן שאין הבטחה לצדיק בעולם הזה. רב הונא בשם רבי אחא אמר 'ויאמר כי אהיה עמך' ואין דבר רע מזיקך וכתיב 'ויהי בדרך במלון' אלא שאין הבטחה לצדיק בעולם הזה. רבי פנחס בשם רבי חנין דצפורין אמר, 'ויען בניהו בן יהוידע את המלך ויאמר אמן כן יאמר ה'', והלא כבר נאמר: 'הנה בן נולד לך הוא יהיה איש מנוחה', אלא אמר הרבה קטיגורין יעמדו מכאן ועד גיחון" (בראשית רבה עו). לאחר כל ההבטחות שהובטחו לצדיקי עולם פסקו חז"ל ש"אין הבטחה לצדיק בעולם הזה". אין מי שיצדיק לפניו בדין, כי חמור הדין מאד ושגיאות מי יבין, ועלול הוא שמעשה קל שבקלים שבידו יהפוך את הכל, ובפרט בזמן שמדת הדין שולטת וניתנה רשות למשחית לחבל, ואשריהם הצדיקים שהם הופכים מדת הדין למדת רחמים.